

Prvo razdoblje sremskog fronta

(20. oktobar - 27. novembar 1944)

Prva brigada je prva jedinica armijske grupe NOVJ, koja je radi uspostavljanja mostobrana na lijevoj obali Save, ispred Bežanije i Zemuna - prešla Savu. Posljednjeg dana bitke za Beograd, 20. oktobra (dan je bio oblačan, povremeno s kišom), Šestoj diviziji je naređeno da s tri brigade (dviije iz divizijskog sastava i 13. proleterskom, koja je privremeno bila pod komandom štaba 6. divizije) pređe Savu preko zemunskog mosta, dva kilometra južnije od ušća. U operacijskom dnevniku 1. proleterskog korpusa piše daje »u 11 časova Beograd oslobođen«, odnosno da su »jedinice 6. divizije očistile ispred sebe u Beogradu sva neprijateljska uporišta«, da bi se potom »dve brigade (1. lička proleterska i 13. proleterska) prebacile preko Savskog mosta u Srem pod vrlo jakom artiljerijskom vatrom«. ^{1230*} Načelnik štaba 1. korpusa Savo Drljević piše da je prelazak počeo »uz snažnu artiljerijsku i avio-podršku«, već »oko 8 sati«. ¹²³⁰ Komandant 1. brigade Milan Antončić Velebit piše da je brigada »u rano jutro 20. oktobra« izbila pred most, da su njegov štab »između 6 i 7 sati« obišli generali Dapčević i Ždanov, i da su njemu, Velebitu, i komandantu 1. staljingradskog puka dali »zadatak da što prije i što brže idemo preko mosta«. ¹²³²⁾ To Velebitovo »što prije« nije uslijedilo prije podne, a vjerovatno ni u rano popodne. Njegov zamjenik (preuzeo je dužnost 14. oktobra) Miloš Čanković 20. oktobra piše da je brigada »u 17 sati prelazila most«. ¹²³³⁾ Zamjenik komesara 4. bataljona Pajina Novaković procjenjuje da njegov bataljon »nije do 17 sati došao do mosta«.

Prije nego što će krenuti preko zemunskog mosta, bataljoni 1. brigade su se prikupljali u spletu ulica između Brankove i željezničke stanice, uglavnom u Ličkoj, Kameničkoj, Principovoj, Železničkoj i oko Ekonomskog fakulteta. Štapska osmatračnica je bila na stepeništu kojim se silazilo na most. Odatle su Velebit i sovjetski potpukovnik osmatrali njemačke položaje na lijevoj obali. Najbliži osmatračnici bili su krntijaši. Oko 6 sati nad tim dijelom Beograda nisko su zakružila dva »meseršmita«. Bačene su četiri bombe. Eksplozije su snažno potresle mali trg s parkom između Karađorđeve i Železničke ulice, gdje su se prikupljale čete 1. bataljona. Komandant bataljona Jandre Žunić je upravo komandirima četa Nikoli Pavkoviću, Pajici Pavkoviću, Radi Đapi i Dani Uzeltu prenosio uputstva kako će prije ostalih jedinica izići na most i, kad ga pređu, udariti ulijevo, prema aerodromu i Bežanijskoj

¹²³⁰> ZbT'NÖR, 1/14, 136

¹²³¹> Savo Drljević, n.d. 48

¹²³²> Milan Antončić, n.d. 191

¹²³³> Zb. NOR, 1/8, 504

kosi. Od svih prisutnih bio je pogođen samo komandant bataljona. Komesar Laso šalje svog brata, kurira Mišu Vujnovića da odmah obavijesti komandanta o nesreći, a Nada Eror i kuriri Milan Tankosić i Mićo Obradović nose teško ranjenog Žunića do brigadnog previjališta. No, Mladen Šikić ranjeniku nije mogao pomoći; u dnevnik zapisuje: »Mozak je povređen...«. Uz taj podatak o Žuniću, Šikić piše: »Štuke bombardiraju, a i artiljerijska vatra je jaka. Po više puta vode se artiljerijski dvoboji, a i *kaćuše* su u dejstvu«.

Pokretu preko mosta je prethodilo ispitivanje da li je most miniran. Taj posao su obavili inženjerci s desetarom Stevom Novakovićem. U štabu brigade su bili iznenađeni viješću da je most »miniran i dosta spretno razminiran«. Tek kasnije će se saznati da je to učinio s mnogo hrabrosti i patriotizma stari učitelj Milan Zorić. Dok su inženjerci ispitivali most, s lijeve obale je zaplovio čamac s grupom njemačkih automatičara. Komandir izviđača Miloš Počuča s dvojicom novajlija, koji su u beogradskim borbama savladali najosnovnije vještine vojevanja, Momčilom Praizovićem i Živanom Zlatanovićem, zatekao se u taj mah na mostu. Vješto su bacili bombe i tako potopili njemački čamac, što će Počući osigurati Orden za hrabrost a mladim izviđačima Medalje za hrabrost.¹²³⁴

Između 16 i 17 sati 1. bataljon, pod komandom Nikole Pavkovića, koji je četu predao Nini Prijiću, krenuo je lijevom stranom zemunskog mosta. Desnu su stranu držali crvenoarmejci, a odmah iza njih, pretičući grupu po grupu, natisnuo se dugonogi Milan Žeželj i za Žeželjem čitava njegova 13. proleterska brigada »Rade Končar«. Nijemci u prvi mah nisu reagirali. Antončić kaže da su po svoj prilici čekali da grune eksplozija i da se konstrukcija mosta s onima na mostu sruči u Savu. U tom iščekivanju¹²³⁵ bdjeli su »ščućureni iza jednog nasipa iskopanog u visini današnje benzinske pumpe ispred zgrade (dmštvenw)olitičkih organizacija«. Tek kad je prvi val proletera i crvenoarmejadrprešao na lijevu obalu Save, Nijemci su otvorili žestoku paljbu, a potom su u dva navrata jurišem pokušali da oslobodioce vrata na beogradsku obalu Save. Da nisu Nijemci računali da će most biti razoren, vjerovatno bi pomnije čuvali lijevu obalu. Tako su se našli u čudu pritisnuti silovitim naletom prednjih dijelova 6. proleterske divizije i 73. divizije Crvene armije, koje su - utvrdivši se oko 16 sati na uskom mostobranu - nastavile prodor u tri kolone:

- lijevo krilo - 1. lička brigada u prvom i 22. kosmajska u drugom ešalonu - nastupa prema Bežaniji;

- desno krilo, 13. proleterska brigada, širi mostobran prema ušću Save u Dunav, a potom nastupa uz desnu obalu Dunava na Zemun;

- u sredini, između jedinica pod komandom štaba 6. divizije, nastupaju dva sovjetska gardijska streljačka puka.¹²³⁶

Zb. NOR, 1/8, 504

1235) Vodnik u »Gupcu«, Đuro Damjanović, je na Starom sajmsu u jednom uređenom zemljanom podzidu našao upaljač u najispravnijem stanju, a pored upaljača, kojim je, očito, trebalo aktivirati mine u mostu, što nije uspjelo budući da je kabl pravodobno presječen, bila su mrtva dva njemačka vojnika i jedan oficir.

1236) zb. NOR, 1/8, 523

Njemačka artiljerija je neprestano tukla savski most i desnu obalu. U dva navrata su nalijetali i njemački avioni, ali ih je brzo razjurila nadmoćna sovjetska avijacija. Mnogi proleter i nisu dospjeli do lijeve obale. Ali, bilo je i sretnih: tako je nasred mosta ispred komandira čete Dragana Sijana Brovingera pala topovska granata, probila je most i strovalila se u rijeku, a nije eksplodirala.

Koliko god je bila ubojita, artiljerija nije mogla zaustaviti nalet jedinica 6. divizije. Veća opasnost je bila od njemačkih tenkova, koji su prema Starom sajmištu hitali iz Batajnice. »Marko Orešković« je s dva »ziso« topa tenkove čekao između mosta i Starog sajmišta. Dva prva »tigra« su pogođeni prvim hicima. Ostali su nepokretni u blatu. Tenkiste su u bijegu zaustavili rafali krtijaških automata. Tako su tenkovi Oklopno-grenadirskog jurišnog divizion 2. oklopne armije zaustavljeni, ali uski mostobran uspostavljen na lijevoj obali u rajonu Sajmišta sporo se širio prema Bežaniji (lijevo krilo) i prema Zemunu (desno krilo). »Neprijatelj je vrlo uporan«, javljao je štab 6. divizije: »Bori se do zadnjeg metka«. ¹²³⁷⁾ Na pravcu nastupanja 1. brigade na svaki juriš, ili gotovo na svaki juriš, Nijemci su odgovarali kontrajurišima, odlučni da do kraja istraju. Nastupajući prema Bežanijskoj kosi, 1. proleterska i 22. kosmajška brigada 6. proleterske divizije su imale 30 mrtvih i 96 ranjenih. ¹²³⁸⁾ Štabu 1. proleterskog korpusa je javljeno: »Danas je nekoliko puta neprijatelj vršio kontranapade na naše lijevo krilo«. ¹²³⁹⁾

Kad je začelje 1. brigade krenulo preko mosta, bilo je odbijeno nekoliko njemačkih pješadijskih i tenkovskih kontranapada.

Most je - zapisuje poslije prelaska na lijevu obalu Mladen Šikić - »sav pun lešina njemačkih vojnika. Crvenoarmejski prelaze s kamionima koji vuku teške topove. Naši partizanski mali konji, još iz Bosne, sa samarima propinju se i miješaju sa kamionima. Nastaje gužva i jurnjava. Na sredinj mosta velika rupa od bombe u promjeru od 3 metra, zaobilazimo je uz rub mosta. Ovo je stravično! Konji se zapliću o blatobrane velikih kamiona, posreću i padaju sa teretom. Galama i vika naših boraca i Rusa. Sve to juri preko mosta da što prije pređe ovaj Rubikon. Lešine mrtvih Švaba (a i naših boraca, koji još nisu izvučeni) kvače se o kotače kola i kamiona, koji ih nose sa sobom. Mrskaju se kosti poginulih pod gusjenicama sovjetskih tenkova. Pravi šturm preko mosta. Čim smo prešli preko mosta, odmah skrećemo lijevo uz obalu nasuprot Ade Ciganlije. U tom momentu započinje njemačka artiljerija paklensku vatru po mostu. Tko se tada našao na mostu, odletio je u zrak«.

Napadi u noći 20. i 21. oktobra prema Bežanijskoj kosi nisu obustavljeni. Štab brigade je sa sanitetom - kao što to zapisuje referent saniteta Mladen Šikić - veći dio noći proveo na obali pored nasukanog šlepa. Ujutro: pravac Bežanija! »Smjestio sam kiruršku ekipu u maloj kućici ispred položaja do 1 kilometar. Oko nas su ruski topovi«, zapisuje Šikić.

Komandant divizije je razložno ocijenio da će prodor u Zemun biti 1 brži i uspješniji zaobilaznim manevrom, preko Bežanije, nego nastu-

¹²³⁷⁾ Isto

¹²³⁸⁾ Isto, 1/14, 136

¹²³⁹⁾ Isto, 1/8, 523

panjem od Sajmišta i Ušća, uz desnu obalu Dunava. Zbog toga je u noći 20. i 21. oktobra naredio da se sa 22. kosmajskom brigadom »pojača napad na lijevom krilu sa težnjom obuhvata Zemuna«.¹²⁴⁰

Borbe su bile sve žešće.

Vrhovni komandant, još neobavješten o tome kako 6. proleterska divizija vodi odlučujuće borbe za mostobran na lijevoj obali Save i za Zemun, odnosno kako uz ogromne gubitke otvara vrata Srema, 21. oktobra je zatražio od štaba armijske grupe NOVJ da kompletnu diviziju Ličana zadrži u Beogradu. Još u martu je komandantu Jovaniću govorio kako želi izvršiti smotru divizije, koja je jedina u ratu poslije osnivanja proglašena proleterskom. Razložno je smatrao da se smotra može izvršiti u Beogradu. Umjesto 6. proleterske, Tito je bio odredio da »XXI, XI i XXXVI divizija treba da djeluju u pravcu Zemuna«.¹²⁴¹ No, maršal će prihvatiti objašnjenje komandanta armijske grupe generala Peke Dapčevića: prodor u Zemun i Srem ovisio je o 6. proleterskoj diviziji.

Njemački položaji su u zoni Bežanija - Zemun bili utvrđeni i dubinski raspoređeni«, a držalo ih je - što štabu korpusa javlja pukovnik Đoko Jovanić - »po procjeni Rusa, više od tri puka«. Štab 6. divizije je računao »da se kod Zemuna nalazi 750-ti puk 118-te divizije, koji je prije tri dana došao od Stare Pazove« i da se »na prostorijski Bežanije nalaze dijelovi 117-te divizije«. Po zarobljenicima, odnosno po onom što su izjavljivali, u štabu su zaključili »da se kod Zemuna nalaze oko dva puka«. Sad znamo da se na Bežanijskoj kosi nalazila Borbena grupa fon Trodta, koji je komandovao jednim od bataljona 893. puka 264. pješa-dijske divizije. Osim Trodttovog bataljona, u Borbenoj grupi bila je i baterija 505. SS artiljerijskog divizionu 5. SS brdskog armijskog korpusa i više četa drugih divizija. Poslije prvih pokušaja da odbace 1. brigadu od Bežanijske kose, njemački položaji su pojačavani, jer je iz više komande zahtijevana odsudna obrana sve dok se sa Čukarice, preko Ade Ciganlije, ne povuku ostaci 5. SS policijskog puka pod komandom Waltera Zimmermmana.

»Nijemci«, javio je Đoko Jovanić štabu armijske grupe u rano popodne 21. oktobra, »drže položaj od raskrsnice ceste i pruge, oko 1,5 kilometar južno od željezničke stanice Zemun, pa iznad aerodroma, kote zapadno od s. Bežanije do Surčina... Mi smo forsirali napad na lijevom krilu (1. lička proleterska brigada) sa težnjom obuhvata Zemuna. Vodili smo oštre borbe kod Bežanije i zauzeli selo, sem crkve i škole, gdje se još drži jedna manja grupa. Zauzeli smo kose neposredno uz naseljeni dio sela, dok glavne kote - 103, 107 itd. - nismo zauzeli. Na desnom krilu Rusi (i s njima 13. proleterska brigada 1. divizije) su bili doprli do blizu željezničke stanice i probili se sjeverno od aerodroma, ali su se povukli, uslijed jake bacačke i mitraljeske vatre... «.¹²⁴²

Prije nego što je prodrla u Bežaniju, 1. brigada je imala izuzetno žestok obračun s ojačanim 5. SS policijskim pukom, koji se odjednom, za štab brigade neočekivano, pojavio u njenom zaleđu, prebacujući se gumenim čamcima i skelama od Ade Ciganlije. U žestokom okršaju

1240) IstO

1241) *Tito u Vricu*, Vršac 1984, 136

1242) Zb. NOR, 8/1, 523

Nijemci su pretrpjeli ogromne gubitke, tako da je od oko 1500 vojnika svega 800 uspjelo da se probije do Borbene grupe von Trodt. No, u tom okršaju i u jurišima do prvih popodnevnih sati 21. oktobra i 1. brigada je imala ogromne gubitke. U već citiranom izvještaju štaba divizije rečeno je da se »po gubicima I Brigade, koja je napadala na Bežaniju«, lako dade uočiti »kako su borbe oštre«: 15 mrtvih i 68 ranjenih. Dio ranjenih boraca nije napuštao borbeni raspored. U noći 21. i 22. oktobra o tome piše načelnik saniteta brigade Mladen Šikić:

»Dolaze prvi ranjenici. Mobiliziram kola! Kirurg Ivan radi punom parom. Imamo dva otvaranja trbuha, ali oba ranjenika podlegnu. Radili smo čitav dan i čitavu noć na 22. oktobar. Bilo je 50 ranjenika (a stvarno ih je bilo, samo do 13 sati, 68!) i oko 20 poginulih boraca... «.

U jurišima prema brežuljku na karti 1 : 50000 označenom kao kota 107 posebno je 2. bataljon »Pekiša Vuksan« pretrpio velike gubitke. I o tome imamo ondašnji zapis Mladena Šikića:

»Komesar II bataljona, drug Čopić, biva smrtno ranjen, ali se ne može izvući sa položaja radi jake vatre. Moj referent saniteta drugarica Nada Eror pokušava dvaput da ga izvuče i oba puta bude ranjena u ruku i u nogu. Kad je vidio komesar da se ne može izvući i da će pasti u ruke Švaabama, izvuče pištolj i ubije se. Neka je vječna slava drugu komesaru Čopiću!«

Osim Jove Čopića, od starješina 1. brigade 21. oktobra je, između Ade Ciganlije i Bežanijske kose, poginuo i zamjenik komandira jedne od »Oreškovićevih« četa visoki, nadasve snalažljivi Dušan Pilja, do tada u više navrata ranjavan, s velikim ožiljkom od metka na lijevom obrazu. Pilja je poginuo na mjestu gdje se bataljon spajao s desnim krilom »Božidara Adžije«. Smrtno pogođenog Pilju izvukla je, vodeći dio 3. čete »Božidara Adžije« u tri navrata u juriš, zamjenica političkog komesara (komesar je Veljo Dimić malo prije toga ranjen), po junaštvu i ljepoti u svoj brigadi poznata Marija Cvitković. I kad dođe, kao što se to 21. oktobra dešavalo u nekoliko navrata, do obračuna prsa u prsa, Marija Cvitković će umjeti da se obračunava na najbolji način.

Uz mnogo žrtava brigada je izvršila zadatak.

Uveče 21. oktobra Vrhovni štab je obaviješten:

»U toku današnjeg dana VI proleterska divizija u sadejstvu sa jedinicom Crvene armije ovladala je Bežanijskom kosom«. ^{1243f}

Štab divizije je u noći 21. i 22. oktobra uputio »između Bežanije i Ade, gdje ima nešto neprijateljskih snaga, cijelu I brigadu sa zadatkom obuhvata neprijatelja od Surčina«, a 22. kosmajaska je dobila zadatak da prodire »od Bežanije u pravcu zapada«. ^{1244f}

Do jutra 22. oktobra 1. brigada je, s dijelovima 22. kosmajske i bataljonom crvenoarmijaca, potpuno ovladala Bežanijskom kosom i selom Bežanija, a onda je, bez prilike da se odmori, odmah krenula u Zemun, koji je oslobodila s 13. proleterskom brigadom i dva sovjetska puka.

Iz Zemuna brigada je, ovoga puta bez ikakve borbe, izvršila pokret do Dobanovaca, gdje je zadržana i 23. oktobra. S brigadom se 24. oktobra poslije 8 mjeseci i 5 dana rastao Milan Antončić Velebit.

^{1243>} Isto, 1/14, 136

^{1244>} Isto, 1/8, 523

U Dobanovcima se 1. brigada pripremala za napad na Staru i Novu Pazovu. U 11.30 sati 25. oktobra pukovnik Đoko Jovanić je javio štabu korpusa da su »naše i vojvođanske jedinice ušle noćas bez borbe u Staru Pazovu«. ¹²⁴⁵ Tek tada je, na ponovljenu intervenciju Vrhovnog komandanta, štab 1. proleterskog korpusa odlučio da se kompletna 6. proleterska divizija vrati u Beograd, gdje je do tada bila samo njena 3. brigada. Očito, i štab korpusa je, kao i maršal Jugoslavije, smatrao da lički proleter i trebaju da predahnu i da se 27. oktobra nađu na smotri na Banjici pred vrhovnim komandantom. Prva, 2. i 22. Kosmajaska brigada su iz Stare Pazove, Indije i Golubinaca krenule prema Beogradu 25. oktobra, upravo kad su divizije 12. korpusa ušle u teške višednevne borbe za Rumu i Sremsku Mitrovicu. Popodne 25. oktobra, kad su u štabu 1. proleterskog korpusa primljeni izvještaji 12. korpusa o izuzetno teškim borbama na kanalu Jarčini i pred Rumom i Sremskom Mitrovicom, štabu 6. divizije je naređeno da obustavi pokret za Beograd i odmah krene s glavninom snaga, bez 3. brigade, kojoj je namijenjeno učešće na banjickoj smotri, prema Sremskoj Mitrovici.

Po naređenju štaba njemačke 2. oklopne armije, Srem je 14. oktobra proglašen »borbenom zonom«, a folksdojčerima je po Hitlerovom naređenju organizirano povlačenje u Njemačku.

Njemačka komanda je od jedinica u Sremu zahtijevala odsudne borbe. Srem je, na spoju rasporeda Grupe armija »Jug«, koja je branila Mađarsku, i Grupe armija »E«, koja se izvlačila preko Bosne s balkanskog juga, bio za Nijemce od presudnog značaja. Ako bi se povukli iz Srema i otvorili savski pravac prema Brodu i Zagrebu, bilo bi onemogućeno izvlačenje Grupe armija »E«, a armije »Juga« bi bile napadnute s južnog boka, od Drave na sjever. Krajem oktobra 1944. u Sremu je bilo oko 30.000 njemačkih vojnika i desetak hiljada domobrana i ustaša, Nedićevih, Ljotićevih i bjeloruskih izdajnika.

Prvu liniju obrane držale su jedinice general-lajtnanta Karla Bethera, koji je 24. oktobra naredio svojim trupama da se »do granica ljudske izdržljivosti« zadrže na utvrđenoj obrambenoj liniji Vrdnik - Irig - potok Jelence - Ruma - potok Kudoš - Jarak. Baš tad su divizije 12. korpusa, nastupajući od Obrenovca, izbile na kanal Jarčinu i potok Međeš. Izbijanjem tih snaga pred uporišta u Irigu, Putincima, Dubincima i Jarku, 24. oktobra, uspostavljen je sremski front.

Od Dobanovaca na zapad, 1. ličku proletersku brigadu je vodio kapetan Miloš Čanković, sa starim političkim komesarom Bogdom Vujnovićem i načelnikom štaba kapetanom Jovom Bursaćem.

Poslije odlaska Milana Antončića Velebita počinje sve učestalije osipanje starih kadrova, tako da će do kraja novembarske ofanzive u Sremu u brigadi ostati tek svaki peti borac iz starog sastava. Najveća grupa rukovodilaca je otišla iz Rume posljednjeg dana u oktobru. Jedan dio je raspoređen u Korpus narodne obrane (načelnik štaba brigade Jovo Bursać i još 30 boraca, među kojima je, dakako, bio i kurir Zdravko Lončar, bez kojeg Bursać »nije mogao«), nekoliko drugova su raspoređeni pri Vrhovnom štabu, a veća grupa u Odeljenje za zaštitu naroda.

1245) Isto, 541

Iz 1. bataljona odlaze i politički komesar Miloš Vujnović Lašo i zamjenik političkog komesara Jovo Vujnović. Prekomandiran je i politički komesar 4. bataljona Božo Pavičić.

U štabu brigade je od 1. novembra, osim novog vršioca dužnosti komandanta Miloša Čankovića, i novi načelnik štaba: dotadašnji komandant 4. bataljona Đuro Drobac.

Štab 1. bataljona je potpuno nov. Iz bolnice je stigao Branko Vučelić Bato. On preuzima dužnost komandanta. Zamjenik je Rade Krajnović Krajina. Politički komesar je Damjan Zorić, jedan od šestorice braće Zorića koji su bili u 1. brigadi. Zamjenik političkog komesara je dotadašnji zamjenik komesara 4. čete Dragan Grubor.

U 2. bataljonu je od 22. oktobra, poslije pogibije Jove Čopića, politički komesar Bude Štetić, visok momak i malo pogrbljen, kao da mu visina smeta, teška i nezgrapna koraka, zapamćen po ozbiljnosti, partijnosti, temeljitosti i stišanom karakteru, u kojem je uvijek bilo razumijevanja za sve što je ljude tištilo.

Štab 3. bataljona nije mijenjan, osim što je, umjesto prekomandovanog Danje Skendžića, za pomoćnika komesara postavljen Milan Došen.

Četvrti bataljon ima novog komandanta - Dropca je zamijenio Nikola Pavković, do tada v.d. komandanta 1. bataljona, i novog komesara - umjesto Pavičića politički komesar je jedan od najsposobnijih komesara četa u tome bataljonu, iz grupe prekomoraca, Ivica Jasenko.

Ne znamo pouzdano koliko brigada tada ima boraca. Ne zna se koliko je članova Partije i organiziranih komunističkih omladinaca. Svi podaci takve naravi su izgubljeni u zagubljenoj dokumentaciji. Divizije su tada imale od 5000 do 8000 boraca, ali su stalno popunjavane tako da je »uključiti i rasporediti tako velik broj novih boraca i istovremeno izvoditi borbena dejstva bio izuzetno složen posao, koji je zahtijevao angažovanje cjelokupnog starješinskog kadra i partijske organizacije«. ¹²⁴⁶

Posljednji tjedan u oktobru bio je vrlo hladan, s učestalim studenim kišama. Panonija raskvašena, putevi teški, neprijatelj uporan.

Brigade 6. divizije su se dosta sporo pomicale prema prednjim linijama fronta. Divizija je popodne 25. oktobra ponovo podređena štabu 12. korpusa i, kao korpusna rezerva, kreće prema Rumi, koja je oslobođena poslije izuzetno žestokih borbi ujutro 27. oktobra. Prva brigada je prema centralnom Sremu nastupala pravcem Nova pa Stara Pazova - Golubinci - Dobrinici - Ruma. Predveče, 25. oktobra, 1. brigada je, kao prvi ešelon 6. divizije, stigla u Rumu, gdje je primila naređenje da s ostalim brigadama 6. divizije »prodire pravcem Ruma - Veliki Radinci - Calma i da preseče komunikaciju Mitrovica - Šid na prostoru Kuzmin - Martinci, desetak kilometara zapadno od Sremske Mitrovice. Očekivalo se, naime, da će 11. divizija u noći 27. i 28. oktobra osloboditi Sremsku Mitrovicu, gdje, poslije pada Rume - u neobaviještenosti o stvarnoj snazi neprijatelja - nije očekivan snažniji otpor. Štab 12. korpusa je bilo vrlo nestrpljiv i u tom nestrpljenju umanjeno razborit. Želio je što prije isjeći njemačke obrambene linije i osloboditi Srem. Jedinice, danima bez odmora, iz pokreta su ubacivane u borbe. Sve

¹²⁴⁶⁾ Gojko Damjanović, Aktivnost SKOJ-a i omladine, Zb. *Sesta proleterska divizija*, 554.

brigade 11, 16. i 36. divizije su onih hladnih oktobarskih dana imale goleme gubitke.

Zbog zastoja pred Sremskom Mitrovicom, 28. oktobra je štab 1. proleterskog korpusa formirao od 6. i 21. divizije Operativnu grupu divizija pod komandom Đoke Jovanića i Nikice Pejnovića. No, ono što je očekivano od 6. i 21. divizije bilo je nerealno. U ono vrijeme se u štabovima armijske grupe, to jest u štabovima 1. proleterskog i 12. vojvođanskog korpusa, nije ni slutilo da na prvim linijama i u dubini područja, gdje će biti uspostavljen višemjesečni sremski front, ima više od 30.000 Nijemaca, s vrlo jakim kvislinškim formacijama. O držanju toga fronta ovisilo je izvlačenje armija generala Aleksandera Lohra, kojemu je Hitler tek 3. oktobra odobrio da se izvlači iz Grčke.

Budući da su presijecanjem moravsko-beogradskog pravca Nijemcima onemogućeni putevi na sjever, glavni komandant Jugoistoka feldmaršal Weichs i komandant Grupe armija »E« general-pukovnik Lohr su se morali opredijeliti za jedino mogući pravac povlačenja: preko Kosova i dolinom Ibra, odnosno dolinom Zapadne Morave na Užice i Višegrad. Brz prodor armijske grupe NOVJ od Beograda prema Rumi i Sremskoj Mitrovici izazvao je veliko uznemirenje u njemačkim komandama i štabovima. Grupa armija »E« se izvlačila s oko 310.000 vojnika. Svi bi oni pali u zarobljeništvo ili bi bili tučeni na putevima prema Bosni i u Bosni da im je razbijena bočna zaštitnica u Sremu.

Druga oklopna armija morala je dati sve svoje rapoložive snage za utvrđivanje sedam obrambenih linija u Sremu. Te linije su, redane od istoka prema zapadu, dobile nazive boja: braon linija, zelena, žuta, crna, crvena, nibelunška, pa opet zelena. Hitler je lično intervenirao zatraživši od načelnika operativnog štaba Vrhovne komande Wehrmachta generala Alfreda Jodla da »Titove boljševičke bande«, koje su već bile prosjekle dvije prve obrambene linije, braon i zelenu, moraju biti zadržane na narednim linijama onoliko dugo koliko će Lohru biti potrebno da se s armijama iz Grčke i Albanije povuče kroz Bosnu. Jodl je komandi Jugoistoka prenio naređenje vođe Trećeg njemačkog Rajha zatraživši da otpor na žutoj i crnoj liniji mora biti izuzetno žilav, to jest da se »odbrambeni položaj na liniji Martinci - Erdevik - Vizić - Ilok mora braniti po svaku cenu.«¹²⁴⁷⁾

U skladu s Hitlerovim instrukcijama, feldmaršal Weichs je »naglasio da je od ogromnog strategijskog značaja grčevito držanje 30 km dunavske obale. Zbog toga su te položaje s osloncem na Dunav tako uporno branili, jer je to jedino i obezbeđivalo izvlačenje Grupe armija E.«¹²⁴⁸⁾ Sve snage su svrstavane pod jednu komandu. Armijska grupa »Srbija«, pod komandom generala Felbera, tučena i u beogradskoj operaciji i u Sremu, između Beograda i Sremske Mitrovice, stavljena je 27. oktobra pod komandu 68. armijskog korpusa (komandant general avijacije Helmut Felmy), koji je držao sremske i drinske položaje.

^{m i)} Ljubivoje Pajović, Dušan Ulezac i Milovan Dželebdžić, *Sremski front 1944-1945*, Beograd 1979, str. 48.

1248) Antun Miletić, Nemački komandanti i komande o strategijskom položaju na jugoslovenskom ratištu u vreme formiranja armija. *Za pobjedu i slobodu*, knj. 4, Armije u strategijskoj koncepciji NOR i revolucije, str. 52

Kad Felmy preuzme komandu na sremskom frontu, komandant Grupe armija »E« general Lohr će upozoriti:

»Držanje sremskog fronta za uspeh u operacijama Grupe armija ima odlučujući značaj. Svako rasuđivanje potčinjenih starešina i jedinica koje se protivi ovakvom shvatanju i ovom zadatku treba sprečavati.«¹²⁴⁹

Na položajima sremskog fronta će se pokazati da je njemački vojnik, i u povlačenju, ostao vraški uporan, i da se, i u najtežim prilikama, čak i kad jasno uočava bezlaznost svoga položaja, bori sve dok ne dobjede naređenje da se povlači.

Kad su se snage armijske grupe NOVJ uklinile i u treću sremsku obrambenu liniju, to jest kad su presjekle žutu liniju, poslije oslobodjenja Sremske Mitrovice, Vrhovni štab je naredio pregrupiranje snaga. Tri brigade 6. divizije i priključena im 3. vojvođanska brigada dobile su zadatak da, dejstvujući iz rajona Stara Bingula (Đipša) - Vizić, presijeku utvrđenu liniju duž komunikacije Ilok - Erdevik - Sid.

Pregrupiranje snaga NOVJ na sremskom frontu zateklo je 1. ličku proletersku brigadu u rajonu Radinaca. Odatle kolone 3. novembra kreću u smjeru sjeverozapada, preko Mandelosa i Ležimira. Uveče je toga dana počeo dobro organizirani napad snaga pod komandom štaba 6. divizije na takozvanu crnu obrambenu liniju (Ilok - Ljuba - Erdevik). Iscrpljena poslije marša na putu od 30 kilometara, 1. brigada je uveče 3. novembra zadržana u rezervi. Nijemci, utvrđeni u rajonu Vizić, s osloncem na Prdipolje, Jabučje i Progon (fruškogorska brda od 250 do 260 metara nadmorske visine), u Đipši, Binguli, Starom Divošu i Calmi, branili su se baš kao što je traženo od najviše komande: »po svaku cijenu!« Tek mjestimično su snage 6. divizije, redovno u borbama prsa u prsa, potisnule neprijatelja. Do jutra 4. novembra, kad je u borbu uključena i 1. brigada, sa zadatkom da nastupa prema Erdeviku i Binguli, prednje linije 6. proleterske divizije su zaustavljene nekoliko kilometara ispred Iloka, na položajima Plandište i Lišćak i iznad Vizića na Prdipolju.

Izveštaji o tim borbama nisu sačuvani, tek škrti operacijski dnevniци daju naslutiti težinu sudara. Nešto je više podataka u dnevniku Miloša Čankovića, koji je 4. novembra zapisao:

»Borba sa neprijateljem na sektoru Ilok - Erdevik. Borba je bila jaka. Neprijatelj je imao velike gubitke. Na našoj strani 7 mrtvih i 20 ranjenih... Vrijeme kišovito«.

Put na zapad vodio je preko gustih minskih polja, ponajčešće preko minskih klopki u kukuružima ili grmlju. Prva brigada prvi put mora cijeliti ašovčić koliko i pušku, i prvi put ulazi u rovovski rat, gdje neće sasvim nestati prilika za domišljate akcije pojedinca ili grupe, ali gdje je mudrost ukopavanja ravna partizanskoj mudrosti manevrisanja. Kasnije će Đoko Jovanić - reći kako stari borci 6. divizije, čak ni oni poput njega koji su rasli u Vojvodini, na borbu u ravnici »nisu bili naviknuti, pa stoga čitava divizija u Sremu trpi ogromne gubitke«. Dogodilo se nešto neobično: mladi borci, tek stigli u jedinice 6. divizije, kao dobro-

1249) zbornik dokumenata o sremskom frontu, Centar visokih vojnih škola KoV JNA Beograd 1985, 69

voljci ili u ešelonima mobiliziranih, pokazali su se osposobljenijima od iskusnih ratnika. Đoko Jovanić će reći: »Ti novi drugovi, Srbijanci, bili su za ratovanje u Sremu pogodniji od Ličana: disciplinirani i krajnje odgovorni, umjeli su da se ukopaju, da puze i da se privlače neprijateljskim položajima iznenađujući ga tamo gdje je iznenađenje bilo najmanje očekivano. Upravo zbog toga nismo imali problema s mladim borcima iz Srbije. Kao i stari proleter, i oni su pomogli da zastave Šeste divizije budu toliko čiste i uzorne... ».¹²⁵⁰

Uvodeći brigade u ofanzivu, komandant divizije pukovnik Đoko Jovanić je savjetovao da se »treba čuvati frontalnih juriša koji bi donijeli velike gubitke«. Činilo se da će, kao i dosad, manevar biti snažno sredstvo proletera, pa je Jovanić - u očekivanju da se »neprijateljska obrana pokaže moćnom« - već 3. novembra smatrao da će njegove brigade rješenje »tražiti u manevru preko Fruške gore«.¹²⁵¹ Poslije prvih noćnih sudara, ujutro 4. novembra, nije bilo teško uočiti da se neprijateljska obrana pokazala moćnom.

U 1. brigadi najteže se ofanziva osvetila 2. bataljonu »Pekiša Vukšan«. U magleno, hladno i kišno predjutro štab toga bataljona se bio zastavio na rubu Matore šume i krčevine Šarkat, dva kilometra sjeveroistočnije od Erdevika, nad obalom potoka Moharač. Slavka Glavan, štapska kuvarica, na brzinu je pripremila topli obrok. Vatra se razgorjela. Nikola Dejanović Muta, jedan od komandira četa, ujedno i vršilac dužnosti zamjenika komandanta, u odsustvu Miloša Todorića, koji je bio na vojno-političkom kursu u Valjevu, upravo se vratio s položaja, kad su Nijemci, vjerovatno po vatri, otkrili štapsko mjesto i počeli iz topova i minobacača tući rub Matore šume i krčevine Šarkat. Jedna od prvih granata je pala kraj vatre oko koje se okupila grupa članova štaba »Pekiše Vuksana«. Komesar bataljona, dvadesetdvođodišnji Bude Štetić, koji je tek dvanaest dana bio s Mirkom Dubajićem na čelu bataljona, odmah je poginuo. I Muta Dejanović je odmah poginuo. Kuvarica Slavka Glavan je bila u komi iz koje nikad neće izići. Iso Panjević, odnedavno podoficir, jedan od onih koji su držani uz štab zbog snalažljivosti, a i iz uvjerenja da će - kao jedan od starijih - u toj poziciji biti manje izložen naporima, teško je ranjen; sav u krvi, nalazi snage da tješi prikupljene borce: »Proleter, ne bojte se rana, nema smrti do sudnjega dana«. Ne pjeva Iso, krklja. Usta su mu puna krvi. Umire otvorenih očiju. Kraj njega je u nesvijesti, teško ranjena, Jelena Momčilović, koja je poslije Neđe Mileusnić bila referent saniteta 2. bataljona. (Ona kaže da neprijatelj nije položaj štaba otkrio po vatri, nego po baterijskoj lampi, koju je palio i gasio komandant Dubajić). Čanković je zapisao da je poginulo sedam boraca, a dvadeset ih je ranjeno. »Mrtvi sahranjeni u Fruškoj gori, sjeverno od Bingule«.

Komandant 2. bataljona Mirko Dubajić, čovjek jake koncentracije, vazdan budne pažnje, jednako vršan i na komesarskim i na komandantskim dužnostima, smrtno je ranjen. Stoja Šainović pružila je prvu, minimalnu medicinsku pomoć ranjenom komandantu, a onda ga zajedno s Olgom Ležaić i dvojicom štapskih stražara na nosilima ponijela prema

1250) £>oko Jovanić, intervju u »Vjesniku u srijedu«, 16. 4. 1975.

1251) Zb NOR, 1/10, 39

kirurškoj ekipi. Kasnije će Stoja Šainović reći da su, i Olga, i štapski stražari, i kurir Nedeljko Divjak, zajedno s njom, pjevali »da drug Mirko, osvijesti li se, ne čuje kako plačemo: tako mi udri u pjesmu, a on umire«.

Zaustavljene, brigade su pokušale tražiti rješenje »u manevru preko Fruške gore«. Brigade 6. divizije su prema novom planu napadale pravcem Vizić - Ljuba - Kukujevci - Šid. Lijevo od proleterskih brigada 6. divizije nastupale su brigade 21. srpske divizije (Lačarak - Martinci Kuzmin) i 36. vojvođanske divizije (Mandelos - Calma - Bingula - Erdevik - Kukujevci). Raspoređena na lijevom krilu 2. ličke brigade, Prva je nastupala šumskim putem Vizić - Erdevik. Napadajući 5. novembra na utvrđenja njemačkih obrambenih linija, 1. lička proleterska brigada (po sastavu, odavno tek djelomično lička, ali sve upornije tako nazivana od novih boraca) imala je 4 poginula i 23 ranjena. Narednog dana, probijajući se s 22. kosmajskom brigadom zapadno od Matore šume, brigada je imala 4 poginula i 2 ranjena.

Borbe su bile teške, teže nego što bi se to dalo prosuditi po gubicima. Poslije svakog napada 1. brigade, uporni neprijatelj je »pješadijom i tenkovima vršio protivnapade«.¹²⁵²

Sjeverni krak »crvene« i južni krak »crne« linije (Stari Divoš - Calma - Mandeloški potok - Generalski kanal - Sava) jedinice 1. i 12. korpusa NOVJ nisu u prvim danima novembarske ofanzive nikako mogle probiti, ni frontalnim udarima, ni obuhvatnim manevrima.

Objašnjavajući razloge što »naš prodor na komunikaciji Ljuba - Ilok, poslije više napada, nije uspio«, načelnik štaba 6. proleterske divizije major Dušan Dotlić je štabu Grupe divizija pisao: »Neprijatelj je dobro utvrđen, minirao sve ispred položaja, upotrebljava tenkove i ima dosta jake snage«.¹²⁵³

Čim se, ako je suditi po tom objašnjenju, da viši štabovi nisu računali ni na gusta minska polja, ni na tenkove, pa čak ni na to da neprijatelj u Sremu »ima dosta jake snage«. Kao da bogato iskustvo u dotadašnjim borbama nije pokazalo da se ne smije računati samo sa sopstvenom voljom i planom, kao da neprijatelj nema volje, plana i snage da se odupre. I u Sremu se išlo, kao do tada bez jake artiljerijske i tenkovske podrške, pa i bez avijacije, a sama partizanska pješadija nije mogla probiti utvrđene položaje.

Ni Šesta proleterska divizija, koja je u prvih osam dana novembarske ofanzive imala 77 boraca izbačenih iz stroja (uglavnom od nagaznih mina), nije mogla bez još većih gubitaka, i »bez jake podrške artiljerijske i minobacačke vatre probiti se kroz neprijateljsku obranu«.¹²⁵⁴ Iscrpljene jedinice, frontalno sačekivane i redovno protunapadima vraćane na polazne položaje, uglavnom lišene mogućnosti da zaskoče neprijatelja manevarskim ubacivanjem u pozadinu njegovog rasporeda, ostale su ispred crne i crvene linije. Neuspjela ofanziva se nepovoljno odrazila na raspoloženje boraca armijske grupe NOVJ, pri čemu, svakako, treba uzimati u obzir da ogromna, čak natpolovična većina sastava nije

¹²⁵²> Isto, 178
¹²⁵³) i s t o 93

¹²⁵⁴> Isto

prethodno prošla ni kroz borbe, niti je imala priliku da dobije osnovna borbena uputstva. To će se jasno uočiti 7. novembra kad neprijatelj pređe u jednodnevnu protuofanzivnu akciju.

Nijemci su, ulazeći u tu akciju, uzimali u obzir i iscrpljenost snaga 1. i 12. korpusa, i dan kada prelaze u protuakciju - 7. novembar: razložno računaju da će partizani biti zaokupljeni manifestacijama pripremljenim za dvadeset sedmu godišnjicu Oktobarske revolucije. Nerazložno iznenađene, gotovo sve jedinice iz prve borbene linije su ustuknule. Tako se dogodilo da Nijemci ponovo zauzmu Mandelos. Jedna od rijetkih jedinica koja nije bila iznenađena, i nije dopustila Nijemcima da je potisnu s dosegnutih položaja, bila je 1. lička proleterska brigada.

Od 8. novembra u štabovima armijske grupe NOVJ više su zaokupljeni obranom sopstvenih položaja (jedinicama 6. divizije je toga dana naređeno »da ne dozvole neprijatelju prodor na našem sektoru i bočno dejstvovanje na liniji Stari Divoš - Bingula«¹²⁵⁵) nego nastavljanjem prodora u neprijateljev raspored, mada u štabu 6. divizije neprestano računaju sa sopstvenom ofanzivom, pa u tom smislu savjetuju štabovima brigada da organiziraju napade »ujutro ili pred samo jutro« u vjeri da će »neprijateljski vojnici, koji su za vrijeme noći u rovovima, biti pred jutro nesposobni za borbu«.¹²⁵⁶

Odbivši sedmonovembarske napade, 1. brigada je raspoređena između 22. kosmajske, na desnom krilu, i 3. ličke proleterske, na lijevom krilu; po planu štaba Grupe divizija, »posjeda i brani dio položaja od Poljane (to je kota 130 nad potokom Moharač, 2500 metara sjeverozapadno od Erdevika) pa ulijevo, gdje će se vezati sa III-om brigadom. U slučaju da neprijatelj pokuša daljni prodor od Mandelosa ka Radincima (brigada će) glavninom svojih snaga nadirati u pravcu BinguJe«.¹²⁵⁷

Raspoređena duž potoka Moharač, prema Šorkatu, uz dio drumca Vizići - Erdevik, 1. brigada je pouzdano držala položaje, vazdan pripremljena za obranu, a ujedno danonoćno zaokupljena ofanzivnim namjerama, tako da svi njeni dijelovi traže procjepe u njemačkom rasporedu šaljući izviđačka odjeljenja i udarne grupe »lovaca na žive jezike«. Te grupe i odjeljenja su u novembru imale više uspjeha nego kasnije, kad se sremski front ustali zapadno od Sida. Dešavalo se da takve grupe prodiru i po 100 kilometara u dubinu neprijateljevog rasporeda. Od tih uistinu herojskih podviga neće biti neke naročite koristi, ni uporedivo spram veličine napora i žrtve, ali onda se vjerovalo da će svaki zarobljeni neprijateljski vojnik, a posebno podoficir ili oficir, otkriti njemački raspored i snage. U akcijama su se jednako iskazivali i stari lički proleteri i mladi Srbijanci.

U tim izviđačkim akcijama posebno su se isticale dvije partizanke: bolničarka Milka Kokotović, koja se redovno dobrovoljno javljala, neovisno o tome tko je bio u grupi, i delegat jednog voda u 1. bataljonu Danica Butorac, koja je u šesnaestoj godini došla u partizane. Damjan Zorić i Dragan Grubor su je u više navrata zaustavljali, čak su je opominjali, pozivali se na partijnost, ali kad bi Danica Butorac nešto

1255) Isto.^O

1256) Ljubivoje Pajović i dr, n.d. 68

1257) zb. NOR, 1/10, 91

odlučila, teško bi je bilo zaustaviti. Nekom prilikom Danica Butorac se odvojila od grupe desetak kilometara jugozapadno od Vinkovaca. Bilo je javljeno da je »nestala, po svoj prilici zarobljena, ili ubijena«, a kad se devetog dana vratila, javila se u štab bataljona vodeći vezanog njemačkog podoficira.

Zidar iz Lukova Šugarja Vlado Smojver, koji je u brigadu stigao s prekomorcima, i po naravi mu slični Nikola Plečaš iz Smiljana (»Cuj ti mene« zvali su ga drugovi, jer mu je to bila uzrečica) u dva navrata su upadali u njemačke bunkere i uspješno likvidirali čitavu posadu. Po sličnim pothvatima su zapamćeni i Đuro i Savo Dubajić, vodnici u »Marku Oreškoviću«. U 3. bataljonu, uz stare, prokušane izviđače i bombaše, koje su u akcijama predvodili komandiri i komesari poput neuzglavljenog Steve Dragišića ili Luke Čačića, Pajice Pavkovića ili Stjepana Šimatovića, Rade Ljubibratovića ili love Obradovića Jovonje, u novembru se po uspjesima i lukavim zamkama pročuła grupa delegata voda Mikice Pelivanovića. Mikica, s mlađim od braće Markičević, Mišom, i dvojica Nenadovića, Aleksa i Jašo, kod Iloka su uhvatili dva Nijemca i oba doveli. Ova grupa je još prije oslobođenja Beograda dobila kao odlikovanje zvijezde sa srpom i čekićem.

Na Fruškoj gori se događalo gotovo svakog dana da poneki mladić, koji još šiljatu šubaru nije zamijenio titovkom, osvoji pravo na petokraku sa srpom i čekićem. Dodjeljivanje takvih zvijezda tada je unošeno u dokumente u rubrici o odlikovanjima. Prvi su odlikovani petokrakom sa srpom i čekićem iz 1. bataljona Nikola Nikolić, Slavko Nikolić, Dimitrije Đindinović i Ratko Bajić. Oni su, kao i Pelivanovićeva grupa i Živojin Nenadović, kojeg će slaviti i brigadni list »Djelo Krtitije«, pravo na proleterski znak na kapi osvojili hvatanjem živih njemačkih vojnika, takozvanih »živih jezika«.

Takmičarski duh je i na Fruškoj gori razgorijevan kao i u prethodnim razdobljima. Naročito je u novembru bilo interesa za takmičenje među bataljonima: čija će udarna ili izviđačka grupa prodrijeti najdalje u dubinu neprijateljskog rasporeda.

Prvi je bio pobjednik bataljon »Pekiša Vuksan«. Udarna trojka toga bataljona, sve novi borci, Kolubarci Predrag Jocić i Miloš Đorđević i Lala Čedo Milovanov, probili su se najdublje u njemački raspored i iznenadili grupu artiljeraca pored topova. U kratkom okršaju dva Nijemca su poginula, a dva su zarobljena. Kasnije, mnogi će pokušati da taj podvig ponove, ali do »živog jezika« je bilo veoma teško doći: i Nijemci su se izvijestili, pa se s njima nije lako izlazilo na kraj. Gotovo svaki prodor udarne grupe u neprijateljsku pozadinu plaćan je dragocjenim životima. Među 16 poginulih i 28 ranjenih u vrijeme držanja položaja kod Matore šume, od 24. do noći 27. i 28. novembra, većina ih je nastradala u pokušaju da dovuče »živi jezik«.

To je vrijeme velikih mrzlina. Jedinice su danima bez krova nad glavom. Srem ih je darežljivo primio, ali tamo gdje su raspoređene jedinice 6. divizije sremačka darežljivost nije pomagala. Bilo je tako hladno da je Đoko Jovanić, dva dana prije nego što će pasti prvi snijeg, 12. novembra pisao da - zbog toga što su borci »na otvorenom polju, bez

krova nad glavom« - »kod XXI divizije ima slučajeve umiranja od studeni«, a »kod VI divizije je još gore«. ¹²⁵⁸⁾

Na desnom krilu snaga 1. proleterskog i 12. vojvođanskog korpusa, u rajonu Erdevik - Ljuba - Ilok, vodeći neprekidne, mada različite po dinamici i veličini, borbe, 1. brigada je zadržana četrnaest dana, od noći 3. i 4. novembra do 17. novembra.

Prva četiri dana ofanzive neprijatelj se uglavnom uspješno branio da bi 7. novembra na cijelom frontu izveo kratki protuudar, a onda je, neprestano tučen, u rano jutro 9. novembra počeo da se povlači na zapad. Tek što su to predstraže i izviđači javili, jedinice 6. proleterske i 21. srpske divizije »su odmah pošle u gonjenje neprijatelja, koji je tenkovima štitiu svoju odstupnicu«. ¹²⁵⁹⁾ Goneći neprijatelja u stopu, jedinice 6. i 21. divizije su zaposjele Čalmu, Divoš i Bingulu.

Izbijajući pred Erdevik, 1. brigada je 9. novembra imala 1 ranjenog. Narednog dana ranjena su dvojica, oba od bacačke mine. ¹²⁶⁰⁾ Svih tih dana najteži gubici su bili ili od nagaznih mina, ili od njemačke artiljerije. Ujutro 15. novembra artiljerija je zasula položaje 4. bataljona »Matija Gubec«. Od silnog pritiska srce komandira čete Ilije Popovića je naprosto prepuklo i on je, bez i najmanje rane na tijelu, umro u sekundi. Nedaleko od njega od krhotina granate poginula je bolničarka Milica Narančić, jedna od prvih partizanki iz ustaničkog Vreпча.

Od izlaska na Frušku goru, to jest od noći 3. i 4. novembra, pa do 18. novembra, kad je 1. brigada izvučena s prve borbene linije, radi odmora i popune, iz njenih su jedinica poginula 23 borca, a 56 ih je bilo ranjeno. U drugoj rundi novembarskih borbi, od 23. do 27. novembra, kad brigada ponovo iziđe u prvu borbenu liniju, iz njenog sastava će poginuti još 16 boraca, a 28 će ih biti ranjeno. Bilo je i nesretnih slučajeva, kao uvijek. Izuzetno hrabra djevojka, puškomitraljezac, Milica Divjak, koja svoj mitraljez nikad, ni na najnapornijim marševima, nije prepuštala drugima, kadra da izdrži neuporedivo više nego što je to odavalo njeno krhko tijelo, u jutro 15. novembra, dok su uokolo odjekivale eksplozije topovskih granata, ispustila je iz ruke francusku defanzivnu bombu. To se dogodilo na način koji nikad neće moći objasniti. Stotine bombi je i prethodno imala u rukama. Kad je bomba pala, djevojka je bolno ajmeknula. Tu je bila čitava komanda 3. čete i nekoliko kurira. Zamjenik komandira čete, dvadesetosmogodišnji Rade Jelača, najstariji među njima, i najiskusniji, mudar i hrabar čovjek, spasio ih je sve na jedini mogući način: da žrtvuje sebe. Valjda u istom trenutku kad je Milici Divjak iz ruke ispala bomba i kad joj se oteo krik strašnog zaprepaštenja, u kojem je bilo opomene, straha i bola, Jelača se bacio na bombu. Bio je istog trenutka mrtav. Od prisutnih, teže je ranjen samo zamjenik komesara 3. čete Vlado Mlakar.

U tom razdoblju, prije nego što će 1. brigada biti s prve linije sremskog fronta povučena na odmor u Ležimir, Operativna grupa divizija je rasformirana, štab 1. proleterskog korpusa je preuzeo neposrednu komandu nad 6, 11. i 21. divizijom, a 12. korpus je uključen u sastav

¹²⁵⁸⁾ Isto, 126

¹²⁵⁹⁾ Isto

¹²⁶⁰⁾ Isto, 182

jedinica Glavnog štaba Vojvodine pod komandom Koste Nada. Sesta divizija je raspoređena od Neština preko Vizića do Stare Bingule. Tu su počela mukotrpa kaljenja i privikavanja na surove uslove rovovskog ratovanja, gdje su se borci - kao što je to kazano u jednom od izvještaja - »snašli i privikli na novi tip borbe«. Još nedostaje pionirski alat, ali borci »ipak uspijevaju da na svakom zauzetom koraku iskopavaju rove za stojeći stav«.¹²⁶¹

Sredinom novembra front u Sremu se bio ustalio na liniji Dunav (istočno od Iloka) - Vizić - Matora šuma - šuma i pustara Lice - Mali Barkut, između Bingule i Erdevika - Ciganska međa - Flamijin Dvor - Međaš - Kamarište - Izvorac - Sava. Na toj liniji su s obe strane fronta iskopani rovovi, u novembru gotovo redovno puni vode, koja je ponegdje dosegala i do struka. Već smo rekli: u tim rovovima se umiralo i od neprijateljskog oružja, ali i od mrzlina.

Prva proleterska brigada Šeste divizije je dane odmora - od 18. do 22. novembra - provela u Ležimiru, na Fruškoj gori, kod izvora Mandeloškog potoka. Tu je izvršena najveća novembarska popuna brigade. Novi borci su, u prisustvu komandanta divizije Đoke Jovanića, 22. novembra položili zakletvu.

Poslije tih novembarskih popuna, i poslije prekomandi, kad na nove dužnosti odlazi neuporedivo više boraca, nego što ih je izbačeno iz stroja u borbama, 1. brigada je imala - prema svjedočenju Dmitra Zaklana, koji će baš tada preuzeti komandu nad brigadom - između 2500 i 2800 boraca.¹²⁶² No, uvjerljiviji su podaci iz dvadesetpetonovembarskog izvještaja štaba divizije:¹²⁶³ tada četiri brigade 6. proleterske divizije, štab i prištapske jedinice u svom borbenom sastavu imaju 4587 boraca (od toga 232 drugarice) i u komorama i intendanturama 977 boraca (88 drugarica). U divizijskoj bolnici je bilo 213 muškaraca i 145 žena. Ako čitava divizija ima 25. novembra tek 5922 borca, onda njena 1. brigada, mada po brojnom stanju najveća, ipak teško može imati 2500 boraca. Koliko ih je bilo organiziranih u Komunističkoj partiji i Savezu komunističke omladine može se samo krajnje uopšteno određivati.¹²⁶⁴

Rukovodilac partijske organizacije u 1. brigadi, Časlav Božović, bio je poslije deset mjeseci provedenih među Ličanima prekomandovan, a za sekretara, odnosno za pomoćnika komesara (umjesto zamjenika uvedena je onih dana dužnost pomoćnika komesara) došao je 1. novembra 1944. godine dvadesetpetogodišnji metalac Milan Grubić. Taj čovjek pri-

²⁶¹> Ljubivoje Pajović i dr. n.d. 81

¹²⁶²) Dmitar Zaklan, Od zemunskog mosta do proboja Sremskog fronta, Zb. *Šesta divizija*, 419

²<> A VII, 15, 2/3, 2/8-3

¹²⁶⁴) Dragan Grubar je u malom notesu 8. novembra 1944. na sastanku pomoćnika komesara 1. čete napisao da u 1. bataljonu na licu mjesta ima 46 članova Partije, 30 odsutnih. Tri dana kasnije je zapisao na sastanku partijske ćelije radnog voda 1. bataljona: »Pitanje nošenja hrane; pitanje omasovljenja. Za predlog za Partiju 1) Petrović Ilija 2) Oreļj Dušan. Za kandidate 1) Dragišić Miloš - 2) Pajić Jovo - 3) Vlade Peić. U četiri: 10 (članova KPJ) po spisku«. Nije jasno na koju se četvu odnose navedeni podaci. Iako je to zapisano uz iznesene podatke o radnom vodu, ne odnose se na taj vod, jer tek slijedi podatak: »Radni vod - po spisku 9, na licu 7, rashod 2, uzeta (u prekomandi) 2, kandidata 4«. U zapisu od 13. novembra (sastanak bataljonskog biroa) unesen je podatak o 47 članova KPJ u 1. bataljonu (i 10 »u rashodu«). Skojevaca je tada u bataljonu bilo 36.

brane naravi, tvrd i čvrst, odmjerene riječi, od onih koji više nastoje da učine nego da te frazom poučavaju, uvijek precizan i realan u procjenama stanja i relacija, krajnje partijan, rođen je u Lici, ali je odrastao šegrtujući i kalfujući kod vodoinstalaterskih i građevinsko-linarskih majstora, da bi u svojoj osamnaestoj već bio u podružnici ursovih metalaca, kojima je u Zagrebu rukovodio Rade Končar. Do dolaska u 1. brigadu Grubić je bio komesar bataljona »Mirko Štulić« u 3. ličkoj proleterskoj brigadi.

Komesar brigade Bogde Vujnović, koji je brigadu vodio kao njen partijski rukovodilac (od sredine januara 1943. do kraja septembra 1943) i kao komesar 22 mjeseca, bio je tri tjedna poslije Božovića, 23. novembra, pozvan u Vrhovni štab da bi primio novu odgovornu dužnost. Tada su se u štabovima divizije i 1. proleterskog korpusa opredjelili za dvojicu ovih ljudi na čelu brigade. Obojica će doći izvan brigade, mada je novi komandant, Dmitar Zaklan¹²⁶⁵⁾ bio prethodno u brigadi i komandant bataljona i operativni oficir štaba brigade. Miloš Canković, koji je kao komandant brigadu vodio od 24. oktobra do 27. novembra, zadržan je u brigadi kao zamjenik komandanta, što je bio i od 14. do 24. oktobra. Zamjenu će Miloš shvatiti kao dobro rješenje; u dnevnik upisuje: »Dmitar odličan komandant. Mi se u svemu slažemo«.¹²⁶⁶⁾

Za političkog komesara brigade 25. novembra postavljen je Jovica Grković, koji je prvog dana borbe za Beograd ušao u dvadeset šestu godinu života. U čitavoj 6. diviziji bio je s najdužim stažom komesara čete, u 2. brigadi. Još u proljeće 1944. predlagan je za komesara 3. brigade.

Grković je u 1. brigadu došao u Rumi, kad se brigada vraćala u Beograd. Tamo je tada bio štab 1. proleterskog korpusa u kojem je Grković, poslije oslobođenja Valjeva, bio zamjenik načelnika personalnog odjeljenja korpusa.

Brigada je na sremskom frontu zadržana do 27. novembra. Još je toga dana, kao što to tada zapisuje Miloš Canković, po kišnom vremenu »vodila borbu na sektoru Ilok - Erdevik«, da bi u noći 27. i 28. novembra položaje prepustila upravo prispjeloj 8. brigadi 1. proleterske divizije, koja je, s novim naoružanjem, popunjena i odmorena, stigla iz Beograda.

Od uspostavljanja sremskog fronta, u borbama od Savskog mosta do Rume, te od Rume do Radinaca i na sjevernom odsjeku fronta (Ilinici - Erdevik), 1. proleterska brigada 6. proleterske divizije je imala 267 izbačenih iz stroja; od toga - 65 poginulih.

1265) Zaklan je kao komandant 3. ličke brigade bio teško ranjen krajem augusta 1944. a poslije liječenja, kao rekonvalescent, obavljao je poslove operativca u štabu divizije.

1266) MRJ, 4333. III. 303/3